

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στησιχόρειος παλινωδία

“Κόσμον ἐπέων φῶδῆν ἀντ’ ἀγορῆς θέμενος”¹
Σόλων

Η τελική μορφή επιφανειακής πηγής γλυκού νερού κρίνεται γεωλογικά ως υδάτινο σώμα με εφήμερο χαρακτήρα. Το ίδιο δε το λιμναίο υγρό στοιχείο είχε σε στιγμές αναπτυξιακής μέθης χαρακτηριστεί επιβλαβές και ζημιογόνο. Τα όρια της λίμνης, ορατά και απτά, φάνταζαν αδύναμα να προστατέψουν το περιεχόμενό τους· θεωρήθηκαν όρια άνευ αξίας που μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να καταλυθούν. Αφέθηκαν έτσι να χειραγωγηθούν από την ακατανίκητη *libido dominandi* που μοναδική της εξήγηση, πειστική και μοιραία αποδεκτή, είναι αυτή για την εκπλήρωση μέγιστων ανθρωπιστικών στόχων.

Με χειραγωγημένα ωστόσο τα λιμναία όρια και με την εξαφάνιση από εκεί του νερού, αποδομήθηκε ό,τι συγκροτούσε σ’ ένα στέρεο όλο τον εντός και τον γύρω από τη λίμνη φυσικό χώρο. Στην πραγματικότητα, ενοχοποιώντας το λιμναίο ύδωρ ως ζημιογόνο και εν πάση περιπτώσει ως μη παραγωγικό ή λιγότερο χρήσιμο από την καλυπτόμενη υπό αυτό γη, ετούτο μετά την αποξήρανση καταλήγει όντως ζημιογόνο και η υπόγεια υποχώρησή του παράγων αποφασιστικά αποσταθεροποιητικός του όλου εκεί, στο πλαίσιο των προαναφερθέντων ορίων, υδρολογικού ισορροποιητικού συστήματος.

Κατά παράδοξο, αλήθεια, τρόπο, είναι το ίδιο το νερό που πρώτο απ’ όλα τα υπόλοιπα στοιχεία μιλά με ευκρίνεια για τα επακόλουθα μιας αποξήρανσης. Κι αν ακόμα όλα τα οικονομικά μεγέθη έδειχναν την όποια οικονομική της αποτυχία, δύσκολα αυτή θα γινόταν αποδεκτή, εάν το ίδιο το αποβληθέν ύδωρ δεν απεκάλυπτε, με τον πιο αδιάψευστο τρόπο, τη δική του κακοπάθεια. Ως φυσικός καθρέπτης, τούτο το άριστο των στοιχείων,² μακριά από

1. “Γλυκόλογα τραγούδια τραγουδώ, αντί να αγορεύω”.

2. “Άριστον μὲν ὕδωρ”: Πίνδαρος, *Α΄ Ολυμπιονίκης*. Στη σκέψη του μεγάλου λυρικού, το “άριστον” είναι προπάντων ηθική έννοια.

κάθε επιτήδευση και διάθεση παραποίησης αληθειών, λειτουργεί ωσάν η ίδια η καθαρότητα που συμβολίζει να το ωθεί ν' ανακαλύπτει αυθόρμητα την κάθε ρυπαρότητα, επιφανειακή ή συγκοινωνούσα υπόγεια, στη γένεσή της· και να καταμαρτυρεί την κάθε υδάτινη αταξία και διαταραχή, που μπορεί ν' αποβεί ταντάλεια απειλή για τον ίδιο τον πρωταγωνιστή.

Αναμφίβολα, και στις δύο περιπτώσεις αποξηράνσεων που εξετάσαμε, και στην Κάρλα αλλά και στην Αγουλινίτσα, η ορατή και η κρυφή υπό τη γη περιπέτειά του –η ρύπανσή του κυρίως και η πτώση σε κάθε πρώην λιμναίο χώρο των υδροφόρων οριζόντων– είναι αυτά που απειλούν και προκαλούν πάνω απ' όλα τις μεγαλύτερες ανησυχίες. Είναι επίσης προφανές ότι το όλο κενό από την απουσία των λιμνών έγινε πολύ γρήγορα αισθητό και στις δύο περιπτώσεις. Δεν είναι, έτσι, τυχαία η σύντομα εκδηλωθείσα επιθυμία αναδημιουργίας έστω ενός μέρους της καθεμιάς εξ αυτών. Μια επιθυμία που δεν αποτελεί απλά αναγνώριση των προβλημάτων που επέφερε η κάθε αποστράγγιση, αλλά πιθανότατα την οιονεί παραδοχή εκάστης και ως λάθους, στο πλαίσιο της αναπτυξιακής (τοπικής) πολιτικής.

Όπως και να 'χει, πρόκειται για κάποια μορφή μεταμέλειας, που αναζητά κανείς να επανορθώσει, καλύπτοντας μέρος των απωλειών οι οποίες έγιναν αισθητές με το πέρασμα ενός σύντομου χρόνου. Θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι αυτή η χωρίς καθυστέρηση μεταμέλεια, με την πρόθεση και την προοπτική της ούτως ή άλλως επαναφοράς στις πρώην λίμνες και πρώτα στην Κάρλα ενός μέρους του νερού που αφανίσθηκε, ανακαλεί στη μνήμη την περίπτωση της στησιχόρειας μεταμέλειας και του τρόπου με τον οποίο ο πρωταγωνιστής της επεχείρησε να επανορθώσει το σφάλμα του.

Ο Στησίχορος, ας υπενθυμίσουμε, τυφλώθηκε από τους θεούς για πράξη του που θεωρήθηκε από αυτούς τιμωρητέα, αλλά επανήρξε την όρασή του, ποιητικά μεταμελούμενος, συγγράψας προς τούτο παλινωδία: “Οὐκ ἔστ' ἔτυμος λόγος οὗτος” (Δεν είναι αλήθεια αυτό).³ Η ειλικρινής μεταμέλεια τού επανέδωσε το χαμένο φως. Πρόκειται για μορφή λύτρωσης που αντιστοιχεί κατά κάποιον τρόπο στη μετάνοια την οποία συνιστούν τρία πράγματα κατά τον Ιωάννη Χρυσόστομο: στην καρδιά: συντριδή, στη γλώσσα: εξομολόγηση (“Μέγιστον γάρ ἔστιν εἰς διόρθωσιν τῶν ἡμαρτημένων ἡ ὁμολογία” [ΕΠΕ, 2,578]), στο δίο: διόρθωση. Κατά τον Λούθηρο επίσης, η μετάνοια είναι ὄντως ειλικρινής όταν δεν ξαναμαρτάνει κανείς. Και στις δύο περιπτώσεις –είτε της ποιητικής μεταμέλειας είτε της σωτηρίας– πρόκειται για λυτρωτική ανύψωση που επιτρέπει, θεωρητικά, να βλέπει κανείς τα πράγμα-

3. Η τύφλωση του Στησίχορου επήλθε από τις κατηγορίες του κατά της Ελένης, γεγονός που προκάλεσε την άμεση απάντηση της Αφροδίτης. Στην παλινωδία του (ήτοι στην ποιητική άρνηση του προηγούμενου έργου, μέσω της οποίας επανακάτα την όρασή του) αρνείται όσα υβριστικά είχε πει εναντίον μιας θεϊκής ομορφιάς.

τα, και δη τα μελλοντικά, από απόσταση ύψους και με προοπτική.

Εντούτοις, αν μπορεί να γίνει λόγος για μεταμέλεια, στην περίπτωση των αποξηράνσεων τότε, αυτή, όσο ειλικρινής κι αν είναι, δεν μπορεί να οδηγήσει σε μια πλήρη παλινωδία ή –μέσω της μετάνοιας– σε επιθυμητή σωτηρία. Ήδη μια μορφή μοιραίου είναι δεδομένη. Και προφανώς, διόλου τυχαία, ουδείς διανοείται να ισχυρισθεί ότι το λιμναίο τοπίο μπορεί να αποκατασταθεί πλήρως, όπως ήταν πριν την αποξήρανση.

Στην περίπτωση της Κάρλας είδαμε ότι, πέραν του ποιητικού λόγου, θεωρούμενου κατά κανόνα ουτοπικού, υπάρχουν στιγμές μιας κατά κάποιον τρόπο ανατρεπτικής διάθεσης –και μάλιστα από ενήλικες με άμεσα διώματα από τη ζωή στη λίμνη– όπου προτείνεται ν' αφηθεί γενικά “να ξαναγίνει η λίμνη, όπως ήταν πρώτα, ολόκληρη”. Πρόκειται ωστόσο για διάθεση που δύσκολα διανοείται να της δώσει κανείς σάρκα και οστά, καταθέτοντάς την ως όντως ρεαλιστική –με όλες τις πτυχές που περιλαμβάνει– πρόταση, έστω και για συζήτηση. Η παρούσα πραγματικότητα εξάλλου στο πρώην λιμναίο τοπίο –με το πλήθος των τρεχόντων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων και με το πλέγμα των εκεί συμφερόντων– κάνει να φαντάζει ουτοπικό κάθε όραμα σύνολης επανασυγκρότησής του. Άλλωστε, ένα τέτοιο όραμα, για να επιδιώσει ουσιαστικά, θα έχει να αντιμετωπίσει τη λογική επιπλέον των άφευκτων εξελίξεων του γύρω όλου χώρου, που τίποτα ακόμα δεν εγγυάται την αειφορική τους συνείδηση. Το “καλύτερα να γίνει όλη η λίμνη όπως ήταν και ούτε φράγματα ούτε τίποτε” αποτελεί τρόπον τινά μια εκφορά απογείωσης, που κάνει προς στιγμή *tabula rasa* τον όλο εκεί καμβά, όχι μόνο των νέων οικονομικών και των εκμοντερνιστικών εν γένει δεδομένων, αλλά και των λεπτών πτυχών που συνιστούν το νέο τρόπο ζωής, των οποίων η όποια απειλή ανατροπής φαντάζει τουλάχιστον προς το παρόν παράδοξη. Θα λέγαμε ότι πρόκειται για φράση που, εκτός του ότι περιέχει ανησυχία για την πορεία ενός πολυδάπανου έργου, κομίζει και μια αγανακτισμένη απάντηση στις ασάφειες γύρω από το χαρακτήρα του υπό δημιουργία ταμειυτήρα, ασάφειες που έχουν να κάνουν με το αν θα είναι έργο αποκατάστασης της εκεί διαταραγμένης οικολογικής ισορροπίας ή αν θα είναι επίσης έργο αρδευτικό, προς εξυπηρέτηση του ευρύτατου παρακάρλιου χώρου.

Στην περίπτωση της Αγουλινίτσας είναι η νεανική ανατρεπτική διάθεση που φαντάζεται εύκολη την αναδημιουργία της λίμνης. “Άμα ανατινάξουμε το αντλιοστάσιο, η λίμνη γίνεται πάλι σε δύο ώρες”. Αισιοδοξία που αναιρείται από τη συνήθως ακολουθούμενη και από τους ίδιους και γενικότερα επαναλαμβανόμενη εκτίμηση ότι “τώρα όμως ζούνε πολλοί, με τη λίμνη ζούσανε λίγοι”. Αποψη που, δεδομένης της αναγωγής, όπως έχουμε δει, του όλου πρώην υγρότοπου στη λειτουργία του διδαριού, προδίδει και την αδυναμία να συλλάβει κανείς όλα τα νέα δεδομένα που συνεπάγεται μια ενδεχό-

μενη επαναλειτουργία της λίμνης. Γεγονός όχι άσχετο με την εικόνα του άφευκτου των εξελίξεων που υποβάλλει η εκμηχανισμένη εκεί γεωργία, αλλά, ακόμα περισσότερο, και η επέκταση στην πρώην λιμνοθάλασσα εγκαταστάσεων του τριτογενή τομέα.

Και στις δύο περιπτώσεις των εν λόγω αποξηράνσεων ισχύει προς το παρόν ο προνοητικός στοχασμός του Λωτρεαμόν, διατυπωμένος εδώ και εκατόν είκοσι έτη: “Δεν κάτεχαν ότι το κακό που γίνεται από τον άνθρωπο δεν ξεγίνεται ποτέ”.⁴ Εκτός και αν προκύπτουν γεγονότα που υπερβαίνουν τη δούλησή του και τη δύναμη να τα χειραγωγήσει, υποχρεώνοντάς τον σε απορία ή συντριβή παλινωδιακή...

Η επανασύσταση ενός μικρότερου ή μεγαλύτερου μέρους από τις πρώην λίμνες είναι έργο φυσικά ανθρώπινο, βασισμένο σε μελέτες οι οποίες θα συνοδεύουν και θα παρακολουθούν το όλο εγχείρημα βήμα προς βήμα και εσαεί: από την έναρξή του και σ’ όλες τις φάσεις της πορείας της τελικής μορφής του. Λαμβάνουν εν ολίγοις οι μελέτες τη θέση του εμπνευστή και δημιουργού χρόνου της φυσικής υδάτινης αυτής μορφής και των προστάτιδών της.

Σημείο αναφοράς και πρότυπο του λιμναίου ταμειυτήρα είναι εκ προοιμίου η εικόνα της πρώην λίμνης, στο έδαφος της οποίας εκτελείται το αντίστοιχο έργο αποκατάστασης. Πρώτιστη έτσι επιδίωξη των εν λόγω μελετών θα πρέπει να είναι η κατάδειξη του γεγονότος ότι το επιχειρηθέν έργο είναι και χρήσιμο και τεχνικά εφικτό. Το τι σημαίνει όμως χρήσιμο και πώς αυτό είναι εφικτό δεν αποτελεί ένα αφηρημένο θεωρητικό κατασκευάσμα. Διότι ως τέτοιο δεν θα είχε καμία καταρχάς δύναμη πειστικότητας. Οι όροι της ωφελιμότητας και του εφικτού υπαγορεύονται αναγκαία από τις ίδιες τις βασικές λειτουργίες της πρώην λίμνης. Θα έλεγε κανείς ότι η τελευταία και ως μνήμη δεν ξεχνά ποτέ τους ρόλους της: κυρίως δε αυτόν του να συνυφαίνει τα στοιχεία και να συγκροτεί τα πάντα γύρω της, σ’ ένα ενιαίο όλο. Στην πραγματικότητα, με την παραμικρή κίνηση αποκατάστασης μέρους (έστω και εκ των λειτουργιών) της χαμένης λίμνης, αυτή εγείρει αξιώσεις προστασίας των όσων πρόκειται εκεί να ξανακερδηθούν υδάτων.

Για να εξασφαλίσει προφανώς όρους σωστής λειτουργίας αξιεί αειφορικό τρόπο δόμησης του μέσα και γύρω χώρου. Σε αντίθεση περίπτωση, τόσο ο προγραμματισθείς κάρλιος ταμειυτήρας όσο και η προοπτική αγουλινοτσαίκου ιχθυοτροφείου θα καταλήξουν ρυπαρά υδάτινα τμήματα εν μέσω μιας ευρύτερης υποβαθμισμένης έκτασης ποικίλων χρήσεων. Οι όροι της παραπάνω εξασφάλισης συνεπάγονται, επαναλαμβάνουμε, σειρά συνεχών μετρήσεων και μελετών. Είδαμε, στην περίπτωση ιδιαίτερα του προγραμματι-

4. Κόμης Λωτρεαμόν, *Τα Άσματα του Μαλντορόρ* (1988, σ. 58).

σθέντος κάρλιου ταμειυτήρα, ότι οι απαιτούμενες μελέτες για την κατασκευή και στη συνέχεια για τη συντήρηση και δη την προβλεπόμενη αειφορική του προστασία και λειτουργία είναι χωρίς τέλος. Και βέβαια δεν θα μπορούσε να ήταν διαφορετικά, αφού τη θέση των γεωφυσικών διεργασιών και της λειτουργίας του χρόνου, ως δημιουργών της λίμνης, την καταλαμβάνει η ανθρώπινη δύναμη μέσω της τεχνικής – προκειμένου να κατασκευασθεί ο λιμναίος ταμειυτήρας. Και κατ' ανάλογο τρόπο, τη θέση των προστάτιδων της πρώην φυσικής λίμνης –από τη στιγμή της γένεσής της και σε κάθε στιγμή της ύπαρξής της– την καταλαμβάνουν οι μελέτες, αισιοδοξώντας να οδηγήσουν το νέο έργο σε μια μορφή φυσικού υγρότοπου, ει δυνατόν κατ' εικόνα και ομοίωση της χαμένης λίμνης.

Η τέτοια φιλόδοξη προοπτική κάνει να φαντάζονται όντως οι μελέτες ως οι νέες προστάτιδες της περιοχής της τελευταίας. Όλα συμβαίνουν ωσάν να έχουμε να κάνουμε μ' ένα πέρασμα από τον κύκλο των αλλοτινών προστάτιδων νυμφών στο σύγχρονο χορό των μελετών. Ο στόχος της προστασίας φαινομενικά είναι κοινός, τα μέσα και οι τρόποι αυτής ευκρινώς διαφοροποιούνται. Στη ρυθμική άνεση και δωρεάν υπηρεσία επαγρύπνησης των πρώτων έρχεται η επίπονη και δαπανηρότατη εργασία των δεύτερων,⁵ με το φόβο πάντα ο χωρίς προνοητικότητα Επιμηθέας να κυριαρχήσει του προβλεπτικού αδελφού Προμηθέα. Τέτοιος κίνδυνος στις αρχαϊκές προστάτιδες δεν υπήρχε. Την προβλεπτική δύναμη με την οποία ήταν προικισμένος την ανανέωναν καθημερινά, μετουσιώνοντάς την σε ρυθμική διδαχή, σε κύκλο όπου καθεμιά κρατούσε αυτήν που προηγείτο, ενώ εστηρίζετο γερά σ' αυτήν που ακολουθούσε.

Στο χώρο μιας πρώην αποξηραθείσης λίμνης οι νέες προστάτιδες –δεδομένου ότι η επιτυχία της μόνιμης αποστολής τους θα κρίνεται με αναφορά στην εικόνα της αλλοτινής φυσικής λίμνης– είναι πιθανόν υποχρεωμένες να διδαχθούν ορισμένες αρχετυπικές ιδιότητες και αξίες αυτών των πρώτων προστάτιδων-φυλάκων. Θα μπορούσε να επεκταθεί κανείς πολύ επί του θέματος. Θα αρκεστούμε να σημειώσουμε ότι οι ιδιότητες αυτές δεν έχουν τίποτε το απρόσιτα υπερβατικό. Πρόκειται για αξιακά χαρακτηριστικά ικανά

5. Είναι αντιεπισημονικό, όταν δεν υπάρχουν ακριδή στοιχεία, να αναφέρει κανείς ότι από την ημερομηνία της αποξήρανσης της Κάρλας έως το 1977 έχουν δαπανηθεί για εκεί μελέτες –τεχνικής βασικά φύσεως– ποσά που ξεπερνούν τα 27 δισ. δρχ.. Είναι ωστόσο εξίσου αντιεπισημονικό, όταν δεν υπάρχει περίπτωση να τύχουν ανάλυσης αυτά τα δεδομένα, να θεωρούμε το γεγονός ανύπαρκτο –όταν έστω και ως πληροφορία είναι κοινό μυστικό σχετικών υπηρεσιών– κι ωσάν τα αντίστοιχα τεχνικά σχετικά έργα να εκτελούνται εν λευκώ και με τεχνικούς αυτοσχεδιασμούς. Για το αυξανόμενο κόστος της τεχνικοποίησης και των αντίστοιχων δαπανών μελέτης και συντήρησης έργων, βλ. D. Bourg (1996, σ. 73), N. Georgescu-Roegen (1971, σ. 292-360).

να τύχουν της ανθρώπινης μίμησης. Η διαφάνεια και η ανιδιοτέλεια είναι τα βασικά γνωρίσματα των πρώτων προστάτιδων, τα οποία τροφοδοτούν, από τη μια μεριά, την αυστηρότητα που απαιτεί η τιμωρία των παραβατών της υδάτινης ακεραιότητας και, από την άλλη, δωρίζουν χάρη και εγκαρδίωση στους γύρω κατοίκους.⁶ Οι παραπάνω ιδιότητες εξασφαλίζουν το υγιεινό νερό, το αναγκαίο για το σύνολο των λειτουργιών του. Μεταξύ των καθηκόντων του λιμναίου νερού είναι να συγκρατεί, υπενθυμίζουμε, τον γύρω χώρο έτσι ώστε να συμβάλλει στο να υπάρχει διαθέσιμο υγιεινό νερό στην κατάλληλη ώρα και δη για την αύξηση των καρπών (“νάμα χέουσ’, υγιεινόν άεξιτρόφοισιν έν ώραις”, *Ορφικά*, 21). Η υγιεινή συνύφανση των γύρω από τη λίμνη στοιχείων ήταν με τη σειρά της όρος ζωής και εμπλουτισμού της λίμνης.

Η σημαντικότερη πιθανόν ησιόδεια προφητεία ήταν αυτή σύμφωνα με την οποία, όταν θα έφευγε η Νέμεσις από τους ανθρώπους, θα έφευγε μαζί και η Αιδώ. Και οι δύο μαζί θα δραπέτευαν στο τέλος επίβουλων καιρών. Η Δίκη αφορά όχι μόνο την ανθρώπινη δικαιοσύνη αλλά και την τάξη των φυσικών στοιχείων. Οι τρεις Ώρες δρουν από κοινού και ως δυνάμεις, αρχικά, της φύσης δίνουν τα αγαθά σε κανονικές περιόδους, κατέχοντας τα μυστικά του χρόνου της ανθοφορίας, της καρποφορίας και άρα αυτά των χρωμάτων και των ευωδιών.

Θα αντέτεινε κανείς ότι τα δεδομένα της σύγχρονης πραγματικότητας έχουν αφήσει πίσω αυτό το περιήφημο πιστεύω στον καιρό του *Εκκλησιαστή*: “χρόνος είναι εις πάντα, και καιρός παντί πράγματι υπό τόν ούρανόν... Καιρός τοῦ φυτεύειν και καιρός τοῦ ἐκρίζονειν τό πεφυτευμένον” (κεφ. γ', 1-2).

Δεδομένων των πληθυσμιακών και των οικονομικο-κοινωνικών προβλημάτων, δύσκολα νοείται σήμερα γεωργία, στον όποιο τόπο, που να μην έχει εν τέλει την ανάγκη της μείωσης του χρόνου παραγωγής των φυσικών ειδών και της μείωσης του χρονικού διαστήματος των γενεών των ζώων –και των αντίστοιχων τεχνητών και χημικών ουσιών που εξασφαλίζουν αυτές τις μειώσεις– προς δόξαν της επίλυσης των εν λόγω βαβελικών ζητημάτων. Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε χρέος των μελετών είναι να μιλήσουν ευκρινώς για το τι σημαίνουν οι τέτοιες μειώσεις για τον σύνολο σε κάθε τόπο ανθρω-

6. “Εσείς χάριτες”, υμνεί στον *ΙΔ' Ολυμπιονίκη* ο Πίνδαρος, “με τη χάρη τη δική σας μονάχα / ό,τι πράγμα είναι γλυκό και ό,τι ευχάριστο, οι θνητοί μπορούν και βρίσκουν: τη σοφία, την ομορφιά, των ανδρών κάθε λάμψη” (σύν γάρ υμνιν τά τε τερπνά και / τά γλυκέ' άνεται / πάντα θροτοίς, ει σοφός, ει καλός, ει / τις άγλαός άνήρ). Κατ' ανάλογο τρόπο, η Ριγκ Βέδα αινεί τα δώρα του νερού: “Εσείς, νερά, πηγή εγκαρδίωσης, χαρίστε μας τη δύναμη, το μεγαλείο, τη χαρά, τη δύναμη του οράματος. Δέσποινες των θαυμάτων, βασιλισσες των λαών, νερά...”, μετάφ. στα γαλλικά από τον J. Varenne, εις J. Chevalier, A. Gheerbrant (1982, σ. 295).

πινο δύο: έως ποιο σημείο, για παράδειγμα, και βάσει ποιων κριτηρίων μπορεί να κρίνεται ανώδυνη η διαταραχή εναρμονισμένων στοιχείων. Ποια δύναμη μπορεί να ελέγξει το αρνητικό πεδίο δράσης και τα όριά του στην περίπτωση της χημικής και ιδιαίτερα της γενετικής ρύπανσης.

Διότι, πριν την υιοθέτηση των όποιων κατά διαστήματα κυρίαρχων οικονομικο-κοινωνικών αξιών, το λόγο έχει η ίδια η συνείδηση για τη σωστή γνώση των δεδομένων και των αναγκών ενός τόπου· πρόκειται για τη μοναδική πρωταρχική πηγή αυτής της γνώσης. Κάθε δε κοινωνία έχει δικαίωμα σ' αυτή την τελευταία. Ετούτη άλλωστε αποτελούσε πάντα μέσα στο χρόνο το σημείο τομής του ορίζοντα των προσδοκιών και των ανησυχιών για το άγνωστο μέλλον ενός τόπου και του χώρου των μεταγγισμένων εμπειριών αυτού.⁷ Πρόκειται για τομή στην οποία λαμβάνει χώρα το μετ' εγκαρδίου διαλεκτικό, ακριβώς, παιχνίδι του τριπλού παρόντος: η δυνατότητα ευφάνταστης παροντοποίησης τόσο των ελπίδων αλλά και των φόβων για το αύριο όσο και αυτής των διωμάτων του χθες. Εάν ο ορίζοντας των προσδοκιών είναι εν πολλοίς υπόθεση των φυσικών επιστημών –των μετρήσεων, των προβλέψεων των φυσικών δεδομένων, επί των πηγών ενός χώρου–, ο ορίζοντας αυτός θα πρέπει και σήμερα να καταναγάζεται από το πεδίο των αντίστοιχων εμπειριών του τελευταίου.

Σημειώσαμε λοιπόν στην περίπτωση πρώτα του προγραμματισθέντος κάρλιου ταμειυτήρα την ατέλειωτη σειρά μελετών, μετρήσεων, εκτιμήσεων, προβλέψεων που απαιτούνται τόσο για το στάδιο της κατασκευής αυτού όσο και για την όλη πορεία της λειτουργίας του. Σημείο αναφοράς όλης αυτής της σειράς είναι αναγκαία η εικόνα της λίμνης, όπως ήταν και λειτουργούσε πριν την καταστροφή της, και τούτο επειδή στόχος του όλου εγχειρήματος είναι, επαναλαμβάνουμε, η δημιουργία εκ νέου ενός, ει δυνατόν, υγρότοπου κατ' εικόνα και ομοίωση της πρώην Κάρλας. Η περιοχή διωμάτων και εμπειριών της τελευταίας είναι πολύπλευρος και πολύσημος. Και τα σημεία που μπορούν να ρίξουν φως στις πτυχές της πορείας του όλου εν λόγω έργου μπορούν να ορισθούν σχετικά με κάποια ακρίβεια. Και να αναδειχθούν σε τόπους ανίχνευσης και σχετικών προβλέψεων, καθιστώντας σαφέστατη την ανάγκη συνεργασίας των επιστημονικών κλάδων

7. Για τους όρους “ορίζοντας προσδοκιών” και “χώρος εμπειριών” ενός τόπου, βλέπε αναλυτικότερα Kossaleck (1979) και P. Ricoeur (1985). Για κάθε πράξη, σημείωνε ο Pascal, θα πρέπει να λαμβάνουμε υπόψιν τη δική μας κατάσταση –παρούσα, παρελθούσα και μελλοντική– καθώς και αυτήν των άλλων (ατόμων και πραγμάτων) τους οποίους άμεσα αφορά. Μόνον όταν, εκτιμώντας το σύνολο αυτών των σχέσεων, είναι κανείς βέβαιος ότι δρα κατά σώφρονα τρόπο (1984, σ. 159). Για την έννοια της αλληλεξάρτησης των στοιχείων της φύσης και της τελευταίας ως έλλογης πειθαρχίας στην αρχαιοελληνική σκέψη, βλ. Α. Κανελλόπουλος (1985, σ. 81).

και τη σύγκλιση ποικίλων σχετικών με το λιμναίο τοπίο εμπειριών.

Από το χώρο χθες της Κάρλας αλλά και της Αγουλινίτσας και του όποιου πρώην λιμναίου τόπου, οι εμπειρίες οι αναγκαίες για την πορεία ενός έργου αποκατάστασης, ή μέρους τουλάχιστον των λειτουργιών του πρώην υγρότοπου, έχουν συνοπτικά σχέση με τα εξής πρωτίστως ζητήματα:

- Με τις βασικές, στην αρχετυπική τους μορφή, ιδιότητες των λιμναίων προστάτιδων: με τη διαφάνεια και συνάμα με τον εύχαρι χαρακτήρα, σε συνάφεια με τη γύρω ανθρώπινη παρουσία. Γνωρίζουμε σήμερα σε τι βαθμό οι εξειδικεύσεις και οι κατατμήσεις των επιστημονικών κλάδων πλήττουν την αίσθηση της υπευθυνότητας (E. Morin, 1994, σ. 338). Και πώς η όποια γραφειοκρατία αγνοεί διώματα της καθημερινότητας.⁸ Μόνο στη βάση αλληλένδετων και αλληλέγγυων σχέσεων κοινωνίας των νέων υπεύθυνων των εν λόγω τόπων και των εκεί επεμβάσεων, με τον παρόντα καταρχήν και άμεσα γύρω ενδιαφερόμενο πληθυσμό, οι παραπάνω συνέπειες μπορούν εν μέρει ν' αντιμετωπισθούν.
- Με την κατανόηση του τρόπου της αρχαϊκής μέριμνας των λιμναίων στοιχείων και την κατάδειξη της σημερινής τους σημασίας καθώς φυσικά και των μελλοντικών τους προοπτικών. Το τελευταίο θα πρέπει να λαμβάνει χώρα σ' ένα πλαίσιο όπου έχει γίνει συνείδηση το φαινόμενο των δυσπρόδλεπτων συνεπειών και του άφηνκτα ανεξέλεγκτου χαρακτήρα των τεχνικών επιτεύξεων. Η πεποίθηση του Άλντους Χάξλεϋ, ότι "κάθε επιστήμη πρέπει ενίοτε να γίνεται δεκτή ως ένας πιθανός εχθρός", (*Brave New World*) απηχεί το θέμα των ορίων της ανθρώπινης γνώσης, ανακαλώντας στο νου το συμβολισμό του πυρπολημένου Ασκληπιού, του θείου γόνου της βοΐδας προστάτιδας. Επιπλέον, εφόσον οι σύγχρονοι υπεύθυνοι των υγρότοπων και των όποιων εκεί έργων μοιραία είναι οιονεί γιατροί της δεινοπάθειας των στοιχείων των τελευταίων, οφείλουν να έχουν γνωρίσματα των θεραπόντων κατά την ιπποκρατική αντίληψη, με μία προφανώς τεράστια διαφορά: ο πάσχων είναι η ίδια η φύση που το παρελθόν της έχει διδάξει ότι η υγεία της διασφαλίζεται με την όσο το δυνατόν λιγότερη ανθρώπινη βία.⁹
- Με τη σημασία της λίμνης ως γεωλογικής, γεωγραφικής μορφής κατά την εκτύλιξη ιστορικών γεγονότων. Οι πηγές θα πρέπει να κατανοούνται κατά τον τρόπο που υποδεικνύει ο Ηρόδοτος: στα άψυχα φυσικά στοιχεία

8. Για τη σύγχρονη αδιαφάνεια εν γένει των επιστημονικών εξειδικεύσεων από την ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Α. Λουλούδης (1998).

9. Για την ανάγκη συμφιλίωσης κοινωνικών και φυσικών επιστημών, βλ. S. Moscovici (1977) για τα νέα προβλήματα και διλήμματα σχετικά με τεχνικές επεμβάσεις στη φύση τα οποία ξεπερνούν το πλαίσιο της παλαιότερης ηθικής, βλ. H. Jonas (1991) και από ελληνική βιβλιογραφία, Ε. Παπαδημητρίου (1998).

να δίδεται πνοή μέσω των μυθικών και ιστορικών αφηγήσεων.

- Με τη σωτήρια προσφορά λιμναίων αγαθών σε στιγμές κινδύνου.
- Με τη μνήμη των χρωματικών, ηχητικών, αρωματικών λιμναίων στοιχείων και προσφορών και ό,τι αυτή μπορεί να μεταβιβάσει μέσω των αυθόρμητων εκφραστικών κινήσεων των εχόντων σχετικά διώματα.
- Με τη μνήμη εν γένει της λίμνης και ό,τι έχει εμπνεύσει έως τώρα πολιτιστικά.

Ιδιαίτερης προσοχής χρήζει η μεταβίβαση των εμπειριών των ηλικιών, που γνώρισαν τη λίμνη πριν την αποξήρανση, στις νεότερες γενιές. Η εξωτερίκευση αυτών μπορεί να θερμάνει με τη φλόγα του διώματος: τις γνώσεις, οικονομικού, οικολογικού, πολιτιστικού χαρακτήρα, που οι νεότεροι αποκτούν από άλλες πηγές, κυρίως απ' αυτές τις φολκλοροποίησης και της μουσειοποίησης των δεδομένων ενός πρώην λιμναίου τοπίου. Σημαντική θέση στο πλαίσιο μιας τέτοιας μεταβίβασης κατέχει, όπως είδαμε, η μνήμη του γευστικού διώματος, αυτή της εσώτερης και ιδιαίτερα σημαίνουσας των αισθήσεων, καθόσον αφορά όλο τον πληθυσμό ενός τόπου, μιας δοσμένης χρονικής στιγμής. Η συγκινησιακή φόρτιση από το γευστικό ιδιαίτερα δίωμα αντανακλά το άπιαστο, το φευγαλέο των αρωμάτων και των γεύσεων, εκφράζοντας το θρήνο ενδεχομένως από το θάνατο του ατέραιου χρόνου της δημιουργίας των. Οι με τα περισσότερα διώματα πρεσβύτεροι, με τις αντίστοιχες ανεπιτήδευτες εκφραστικές τους κινήσεις, είναι σαν να τιμούν ευλαβώς τη μνήμη της λίμνης. Και εκείνη να τους ανταποδίδει την τιμή με το να αναγνωρίζει σ' αυτές τις κινήσεις ένα ανοιχτό παιδαγωγικό βιβλίο, άνευ γραφής, αλλά μοναδικό για την ανάγνωση λεπτών πτυχών της λιμναίας πραγματικότητας. Μια ανάγνωση που γελοιοποιεί το σύγχρονο περιθώριο μέσα στο οποίο οι πρεσβύτεροι είναι υποχρεωμένοι να διαμένουν.

Το παιδαγωγικό αυτό βιβλίο εμφανίζεται εν δυνάμει τόπος έτσι επανασύνδεσης γενεών, μέσα σ' ένα παραδειγματικό πλαίσιο αλληλέγγυας, μέσω συναισθημάτων, σύνδεσης δύο μοναδικών μορφών ζωής και δη στο έσχατο από ηλιζιακή, χρονική σκοπιά στάδιο αυτών: της ανθρώπινης και της, επί της επιφάνειας της γης, τελευταίας γλυκιάς υδάτινης πηγής.

Η επιμονή της μνήμης των αισθήσεων και η συγκινησιακή εξωτερίκευση αυτής, με ό,τι τούτη μπορεί να προσφέρει και να μεταβιβάσει, παραπέμπει στην προφητική παρατήρηση του Δημόκριτου σχετικά με την ήττα της λογικής, παρά την παντοδυναμία της από τις αδύναμες αισθήσεις: "Τάλαινα φρήν, παρ' ήμέων λαβοῦσα τὰς πίστεις ήμέας καταβάλλεις; πτώμά τοι τό κατάβλημα"¹⁰ (Ταλαίπωρη λογική, από εμάς πήρες τις δεβαιότητές σου και θέ-

10. G. Kirk, J. K. Ravel, M. Schofield (1990, σ. 412).

λεις τώρα να μας καταβάλλεις; Η νίκη σου είναι η ήττα σου).

Η τέτοια ήττα στην προκειμένη περίπτωση μπορεί να εντοπισθεί πιθανόν στο ότι οι αισθήσεις έχουν την ικανότητα να σέβονται το χρόνο των φυσικών στοιχείων, τη διάρκεια ζωής τους, εγγράφοντάς τα σε αντίστοιχα διώματα, εκεί που η λογική καταμετρά τη διάρκεια αυτή με την ψυχρότητα των μετρικών οργάνων.

Η διαφύλαξη της ακεραιότητας ενός ταμειυτήρα με την προοπτική δημιουργίας νέου υγιούς υγρότοπου δεν είναι προφανώς απλά υπόθεση νόμων, οδηγιών και αστυνομικών απαγορεύσεων. Ίσως πολλά απ' αυτά που πρέπει να ειπωθούν και ν' αφομοιωθούν ως νόμοι να χρήζουν ειδικού τρόπου προβολής. Θα χρειαζόταν ενδεχομένως αυτή η αποτελεσματική πρακτική που συνέλαβε ο μέγας Αθηναίος νομοθέτης. Ο Σόλων ήταν μοναδικά σοφός, πράγμα που καταδεικνύεται όχι απλά από το περιεχόμενο των νόμων του, αλλά από τον τρόπο επίσης που τους πρόβαλλε, καθιστώντας τους κατανοητούς και αποδεκτούς. Οι νόμοι, όταν το περιεχόμενό τους φάνταζε παράδοξο για τους σύγχρονους, απαγγέλλονταν με τη μορφή ποιητικών στίχων και από τον ίδιο, με την ιδιότητα ενίοτε του τρελού ποιητή.¹¹

Παράδοξο όντως φαντάζει το να ζητάμε την υιοθέτηση των αρχαιολογικών ιδιοτήτων, από τις σύγχρονες μελέτες, των υπερβατικών προστάτιδων των λιμνών, και συγκεκριμένα τη βοίδια ανυποταξία και την αρτεμισία ακεραιότητα και αδιαλλαξία έναντι ανομιών κατά των εν λόγω πηγών. Όλα ωστόσο μπορεί να τα διευκολύνει μια απαγγελία ποιητού νομοθέτη που, παριστάνοντας τον τρελό, αρχίζει με ερωτηματική μελωδία.

*“Ποιος θα τολμούσε να πει πως ό,τι καταστρέψαμε
άξιζε εκατό φορές περισσότερο απ' ό,τι είχαμε
ονειρευτεί και μεταμορφώσει, χωρίς ανάπαυση
θρηνώντας σε ερείπια;”*

Rene Char (Ρενέ Σαρ), 1988

Κάθε αρχή χρειάζεται εμφύχωση. Ίσως οι νέες προστάτιδες των έργων αναδημιουργίας μέρους των πρώην λιμνών να έχουν προπάντων ανάγκη ανίχνευσης πηγών συνεργασίας και έμπνευσης, εκεί που συγκλίνουν, από τη μια μεριά, η συγκίνηση από τις σύνολες εκφραστικές κινήσεις, τιμητικές της μνήμης της λίμνης, και, από την άλλη, το ξάφνιασμα από τη δυνατή προφητική φωνή του τρελού ποιητή και σοφού νομοθέτη, με έντονη την αίσθηση του ανατρεπτικού και συνάμα μεγαλόψυχου θεατρικού παιχνιδιού. Ενός κριτι-

11. Αθηναϊκός νόμος τιμωρούσε με θάνατο όποιον προέτρεπε την κατάκτηση της Σαλαμίνας. Τότε ο Σόλων συνέθεσε μία ελεγεία με 100 περίπου στίχους, την οποία απομνημόνευσε. Παριστάνοντας δε τον τρελό, γύριζε παντού απαγγέλλοντάς την χωρίς να υποστεί τις συνέπειες του νόμου, *Σόλων – Στησίχορος* (1997).

κού παιχνιδιού που γνωρίζει να νοσηματοδοτεί νέες ιεραρχήσεις αναγκών, καταδεικνύοντας τη δεινοπάθεια του χρόνου αναπαραγωγής των φυσικών ειδών. Όταν η αλληλεξάρτηση των φυσικών στοιχείων πλήττεται, ο θιγόμενος χρόνος αποστέλλει –ως μαινόμενος Κρόνος– μικρούς αδιόρατους κεραυνούς τη στιγμή της ανθοβολίας, όπως το είδαμε να συμβαίνει με το κάψιμο του άνθους της αμυγδαλιάς και της ελιάς στην παγωνιά κατά καιρούς των πρώην λιμναίων οχθών. Αλλά, όταν η αειφορική συγκρότηση των στοιχείων αντιστέκεται στην αποσύνδεσή τους, η υπόμνη διάρκειας της (ανα)παραγωγής των φυσικών ειδών μετουσιώνεται σε χρωματικές εν τέλει και ευώδεις ευλογίες της φύσης και των Ωρών. Πάμπολλα είναι τα έργα μεγάλων δημιουργών των οποίων η σύλληψη της βασικής αξίας του χρόνου, εμπνεόμενης από τις πολύχρωμες εικόνες ανθοφορίας και φυσικής γενικότερα ευφορίας, θα μπορούσε να διδαχθεί επί θεατρικής ή άλλης παιδαγωγικής σκηνής. Διόλου τυχαίο το ότι ο δημιουργός, για παράδειγμα, των –υπό τη φωτεινότητα του πυρακτωμένου ήλιου– “σταροχώραφων” και των “κόκκινων αμπελιών” αναδεικνύει σε πνευματικό πεπρωμένο το χρόνο της εν λόγω υπόμνησης ανάπτυξης.

Θεωρούσε άξεστο, υπενθυμίζουμε, ο Βαν Γκογκ ακόμα και το να σκέπτεται κανείς να μην παίρνει μαθήματα υπομνήσης από την ίδια τη φύση, από την εικόνα της ανάπτυξης των φυσικών ειδών. Ενδιαφέρει ιδιαίτερα το ότι η μετουσιωθείσα, σε πολύχρωμες και ευώδεις φυσικές ευλογίες, υπόμνη διάρκειας καρποφορίας και φυσικής δημιουργίας διαχέει και στα πιο ταπεινά και χαρακωμένα από τις εμπειρίες του χρόνου πρόσωπα ακτίνα από το μικρό σύμπαν εκείνων των ευλογιών ή της μνήμης αυτών. Όσο πολύπαθο κι αν είναι ένα πρόσωπο, η παρόμοια ακτίνα κοιμίζει πνοή θάλπους.

Η προτροπή του Βιτγκενστάιν να δίνει κανείς σημασία στα ανθρώπινα πρόσωπα και στις εκφράσεις τους – “Δεν προσέχεις όσο πρέπει τα πρόσωπα των ανθρώπων”, παρατηρούσε στο φίλο του M. Drury¹² – αποκτά επιπλέον νόημα, εάν αναλογιστεί κανείς ότι στα εκεί από το χρόνο χνάρια οι ακτίνες των εν λόγω ευλογιών εκκολάπτουν, ακόμα και με μία σύντομη παλμική εμπρεσιονιστική κίνηση φωτός, φευγαλέα έστω ελπίδα. Το τελευταίο με την προϋπόθεση ότι δεν θα αγνοηθεί ολότελα το γεγονός ότι το εμπνευστικό ωραίο της κίνησης αυτής του φωτός δεν αποτελεί απλώς γλωσσικό παράγωγο των Ωρών, αλλά ταυτόχρονα οικονομικό και πολιτιστικό δημιούργημα αυτών.¹³ Ίσως οι υπόμνητες και επίμονες παλινωδιακές εμπνεύσεις υπέρ των

12. Εις *Recollections of Wittgenstein*, του R. Rhess, παράθεση από R. Monk (ό.π., σ. 553).

13. Το Ωραίο (ώρα συν την κατάληξη -αίο) εσήμαινε αρχικώς, υπενθυμίζουμε, αυτό που συντελείται στον αερόζοντα χρόνο, ήτοι το επίκαιρο, το πρόσφορο, αλλά επίσης το γνήσιο και το ειλικρινές. Και τα Ωραία, οι καρποί που ωριμάζουν σε μια συγκεκριμένη εποχή του έτους, ιδίως δε κατά την πρώτη τους εμφάνιση, ως προσφορές (απαρχές) στους θεούς.

υδάτινων πηγών ν' αποδειχθούν τα πλέον μεγαλόψυχα και λυτρωτικά παιχνίδια στο λησμονημένο χοροστάσι των νεανικών φυλάκων αυτών: τῶν λευχειμόνων καί εἰαροτερπῶν, τῶν εὐαστείρων καί εὐωδῶν.¹⁴

Να αναλογιζόμαστε πάντα ὅτι ἡ διαφάνεια τῶν πέπλων τοὺς ἦταν ἀναπόσπαστη ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμό τῶν ἀρμονικῶν τοὺς ἐμπνεύσεων καὶ τὴν ἀθωότητα τῶν κοινῶν τοὺς εὐρυθμῶν χορῶν. Ἐάν σήμερα ἀποτελεῖ ὄντως οὐτοπία –ἐνεκα τῆς λογικῆς τοῦ ἀναπόδραστου τῶν ἐξελίξεων– ἡ ἐπιθυμία ἀναβίωσης τῶν λιμναίων τοπίων στὴ φυσικὴ τοὺς ἀκεραιότητα, ἀς ὑπάρχει τουλάχιστον ἡ συνείδηση ὅτι ἡ διατήρηση ζωντανῆς αὐτῆς τῆς φλόγας ἐπιθυμίας ἀποτελεῖ μοναδική πηγὴ ψηλάφησης τῶν ὄρων οὐσιαστικοῦ ξεδιψάσματος. Αὐτῶν ποὺ μποροῦν, νυμφικῆ χάριτι, νὰ ἀπομακρύνουν τὴν ταντάλεια ἀπειλή, ἐμπνέοντας συνάμα, κατὰ τὴν πινδάρεια σύλληψη, σύνεση καὶ σπινθηροδόλο μεγάρθυμη ὑπεροχή.

---

14. Τῶν λευκοντυμένων καὶ ἐμπλεων χαρὰς γιὰ τὴν ἀνοιξή, τῶν ἐνθουσιαστικῶν καὶ εὐόσμων.